

*Д.Базик** (м. Київ)

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ПРОБЛЕМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПЕРВІСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

На сучасному етапі наукових досліджень однією з невизначених проблем в релігієзнавстві є, насамперед, проблема доцільності та актуальності використання самого терміну «примітивні релігії» чи «первісні релігійні вірування» по відношенню як до представників аборигенних народів сучасності, так і стосовно аналізу розвитку в історії форм релігійних виявів взагалі. Дещо поглиблює проблему детермінації первісної релігії та форм її вияву той факт, що оперування спеціальною термінологією в теоретичних розробках залежить не тільки від різноманітних особливостей дослідницьких методологічних підходів, а й від мови, якою зазвичай публікуються дослідження. Тому застосування тієї чи іншої термінології потребує виокремлення можливого синонімічного ряду відносно адекватної номіналізації (найменування) означених релігійних виявів. Так, в англomовних виданнях найчастіше зустрічається термін «primitive religion», що вказує на примітивність, відсталість релігійних вірувань корінних племен та народів у порівнянні з іншими різновидами релігії, які є за своїм сутнісним змістом здобутками цивілізації. Поняття «примітивні релігії» є найбільш вживаним серед західних дослідників (М.Глакман, М.Даглас, Л.Мейр, В.Тернер,²⁵ А.Редкліф-Браун²⁶ та ін.), які використовують його за дослідницькою традицією, сформованою класиками релігієзнавства на межі XIX-XX ст., як правило представниками еволюціоністської школи (Г.Спенсер, Е.Тайлор, Дж.Фрезер та ін.).²⁷ Це стосується також представників соціологічної школи

* Базик Д.В. – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

²⁵ Тернер В. Символ и ритуал.- М., 1983.

²⁶ Редкліф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе.- М., 2001.

²⁷ Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. / Сост. и общ. ред. А.Н. Красникова.- М., 1998.

(Е.Дюркгайм²⁸) або функціоналізму (Б.Малиновський²⁹). Проте, такі дослідники як, наприклад, М.Еліаде³⁰, Е.-О.Джеймс³¹ та інші представники західної науки про релігію наголошують на змістовій умовності застосування даного терміну, апелюючи до того, що вживають термін «примітивний» за відсутності кращого. Пропонується також поняття «локальні» релігії або культу (від. лат. «localis» – місцевий), проте останній актуальний лише для характеристики окремих племен чи народностей, які проживають на конкретній, незначній території і не може претендувати на універсальність застосування в теоретичних розробках.

В працях радянських дослідників (А.Анісімов³², Ю.Семенов³³, И.Кривельов³⁴, Н.Капустін³⁵, Г.Францев³⁶, М.Шахнович³⁷, Л.Штернберг³⁸), зустрічаємо, поряд з поняттям «примітивний», термін «первобытный» («первісний») або досить часто – «релігія докласового суспільства». Останній вказує на формаційний підхід до висвітлення релігійних явищ (і не лише релігійних), за яким абсолютизується соціально-економічний чинник, що є методологічно застарілим і належить до надбань історіографії. Радянський етнограф та історик релігії С.А. Токарев,³⁹ вказуючи на генезу релігійних вірувань, широко використовує термін «ранні форми релігії», що за своїм смисловим навантаженням тотожний поняттю «первісний». Радянський африканіст Б.Шаревська⁴⁰ використовує термін «традиційні» (від. лат. *traditio* – передача), вказуючи на спадкоємний характер первісних релігійних вірувань. Хоча останній, разом з поняттям «локальні культу», актуально вживати лише в контексті з назвою конкретних племен чи народів, або із вказівкою на географічний ареал поширення релігійних вірувань (наприклад, релігії пігмеїв чи релігії аборигенів Центральної Австралії).

²⁸ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя : тотемна система в Австралії.- К., 2002.

²⁹ Малиновский Б. Магия, наука и религия.- М., 1998.

³⁰ Еліаде Мірча. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання.- К., 2001.

³¹ Джеймс Э.О. Тайны языческих богов. От бога медведя до Золотой Богини.- М., 2006.

³² Анисимов А.Ф. Этапы развития первобытной религии.- М.- Л., 1967.

³³ Семенов Ю.И. Как возникло человечество.- М., 1986.

³⁴ Кривелов И. А. История религий. Очерки в 2-х т. Т. 1.- М., 1975.

³⁵ Капустин Н.Ю. Особенности эволюции религии (на материалах древних верований и христианства).- М., 1984.

³⁶ Францев Ю.П. У истоков религии и свободомыслия.- М., 1959.

³⁷ Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия.- М., 1971.

³⁸ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Исслед., статьи, лекции.- Л., 1936.

³⁹ Токарев С.А. Ранние формы религии.- М., 1990.

⁴⁰ Шаревская Б.И. Старые и новые религии тропической и южной Африки.- М., 1964.

Російські дослідники (В.Місюгін, В.Арсеньєв)⁴¹ оперують поняттям «архаїчні» (від грецьк. *ἀρχαῖος* – стародавній, давній) релігії, вказуючи з одного боку на глибину історичного коріння виникнення даного різновиду вірувань, а з іншого боку – на ідентичність із смисловим навантаження терміну «первісний». Останній є найбільш поширеним в сучасному українському релігієзнавстві,⁴² етимологічно вказує на першопочатковий стан існування в порівнянні з іншими феноменами, відправний етап розвитку релігійних вірувань. Також фігурує, принаймні в словниково-довідковій літературі⁴³, таке поняття як «автохтонні культури» (від. грецьк. *αὐτοχτοή* – корінний, місцевий), яке за своєю сутністю споріднене з терміном «локальні культури». Аналогом може бути назва «релігії аборигенних народів».

Крім того, можна використовувати для репрезентації первісних релігійних вірувань таке поняття як «рудиментарні» або «реліктові» (від. лат. *relictum* – залишок) форми релігійних вірувань, вказуючи на той факт, що останні мали більш широке розповсюдження в минулому, а в сучасних умовах утримались лише як елемент, складова частина деяких сучасних релігій.

Отже, для українського релігієзнавця існує широка альтернатива використання синонімічного ряду стосовно поняття «первісних релігійних вірувань»: архаїчні, автохтонні, реліктові, рудиментарні, ранні, традиційні, локальні, уникаючи досить неточного і тенденційного в оцінюванні терміну «примітивна релігія». Проте, незважаючи на широкий спектр варіацій, продовжують дублюватися як в наукових розробках, так і в навчальних посібниках твердження класиків релігієзнавства (найбільш поширені, як правило, посилання на Е.Тайлора⁴⁴ та Дж.Фрезера⁴⁵) про примітивність, спрощеність форм первісної релігії. Головною причиною таких поглядів є спосіб інтерпретації релігійних уявлень інших культур категорично з позицій західної культури, що принципово не відповідає сучасному методологічному принципу об'єктивності. Суб'єктивізм в оцінках обумовлює хибні констатації про те, що для первісної релігії «дикуна» нібито властива відсутність атрактивності – потягу до абстрактних цінностей істини, краси та справедливості, а також примітивність когнітивних здібностей, що, в свою чергу, нівелює аксіологічний статус автохтонних культів.

Слід зазначити, що одним з перших, хто зробив спробу розв'язати «міф про примітивність», був французький антрополог, основоположник

⁴¹ Теория и методология архаики: материалы теоретического семинара.- Выпуск 2.- СПб., 2000.

⁴² Академічне релігієзнавство / Підручник за ред. А.Колодного.- К., 2000.

⁴³ Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика.- К., 1996.

⁴⁴ Тайлор Э.Б. Первобытная культура.- М., 1989.

⁴⁵ Фрезер Д.Д. Золотая ветвь: Исслед. магии и религии.- М., 1980.

структуралізму К.Леві-Строс,⁴⁶ який піддав нищівній критиці теорію Леві-Брюля⁴⁷ про партиципацію («співпричетність»), обґрунтувавши твердження про ідентичність ментальних структур людини архаїчного суспільства та представника сучасної цивілізації. Хоча й тут не обійшлося без суб'єктивізму в оцінках, які містили іншу крайність – тенденцію до ідеалізації людини архаїчного суспільства.

Вагомий внесок щодо об'єктивного висвітлення даної проблематики зробив румунський історик та феноменолог релігії М.Еліаде, який розглядає первісні релігійні вірування як рівноцінні відносно інших релігійних виявів людської цивілізації. Крім того, вчений наголошує на тому, що архаїчна релігія сакралізує всі сфери людської життєдіяльності, інакше кажучи, релігійні вірування органічно вплетені в спосіб життя представника архаїчного суспільства. Звідси й теза про доцільність вивчення первісних релігійних вірувань в комплексі з соціокультурною ситуацією та врахування способу життя аборигенних народів.

На основі проаналізованого емпіричного матеріалу сучасних свідчень антропологів та етнографів спробуємо виокремити деякі загальні риси первісної релігії та способу життя «анімістів» (даним терміном позначають в етнографічній статистиці представників аборигенних народів), до яких належать наступні:

1) глибоке шанування власних релігійних традицій, що виявляється в надзвичайно поширеному культі предків, регулярному і точному відтворенні релігійних церемоній, пов'язаних з цим культом, протягом року;

2) турбота про долю майбутніх поколінь, про що свідчить ґрунтовно розроблена релігійна система ініціацій, під час якої проводиться навчання підростаючого покоління на основі безпосереднього досвіду;

3) самотутнє сприйняття реальності крізь призму міфологічних образів, яке суттєво відрізняється від представника сучасної цивілізації, включає екзотичне розуміння краси, прагнення гармонійної взаємодії з природою, шляхом наділення останньої якимись незвичайними надприродними якостями;

4) зорієнтованість релігійних церемоній на ствердження виживання людського колективу часто в екстремальних природних умовах, при низькому рівні матеріальних засобів виробництва, що не має ніякого відношення до спрощеності релігійних вірувань та критеріїв їх «примітивності»;

5) унікальні практичні пізнання властивостей тварин, рослин, явищ природи навколишнього середовища та ареалу проживання племен, які не лише не поступаються досягненням сучасної цивілізації, але в окремих аспектах перевершують їх. Адже представники архаїчних суспільств добре знають та вміють використовувати для забезпечення власних потреб кожен рослин, тварину, камінець, які знаходяться на території їхнього розселення. Зокрема, рецепти лікарських трав африканських знахарів мають своїх відповідників в

⁴⁶ Леві-Стос Клод. Первісне мислення. / Пер. з фр., вступне слово та примітки С.Йосипенка.- К., 2000.

⁴⁷ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление.- М., 1930.

практиці сучасної медицини, а деякі навіть були запозичені в результаті колонізації європейцями завойованих територій. Як правило, носіями такого роду знань являються, ключові фігури релігійної сфери: знахарі, шамани, чаклуни і т.д. Так, африканські чаклуни-знахарі племен йоруба за допомогою великих чорних мурах швидко «зшивали» краї поранень, одночасно дизенфікуючи їх мурашиним спиртом. Крім того, частина сучасних ліків, наприклад, сепразил або раунатін, через віки прийшли в світ завдяки практиці африканських чаклунів;⁴⁸

б) представники аборигенних культур користуються багатствами природи мінімально, лише за крайньої необхідності для задоволення своїх життєвих потреб, усвідомлюючи необхідність турботи про природу, що має свій вияв у проведенні релігійних обрядів. Скажімо, австралійські церемонії інтічюми, т. зв. продукуючі обряди, спрямовані на допомогу природі, відновлення представників рослинного та тваринного світу, використаних людиною для власного споживання,⁴⁹ що свідчить про своєрідну «екологічну спрямованість» первісних релігійних вірувань.

Як бачимо, кожна з автохтонних релігій є самобутньою, унікальною в своїх конкретних виявах, що саме по собі має аксіологічне значення.

Іншою складовою проблематики є той факт, що поняття «ранні» та «первісні» релігійні вірування розглядалось, як правило, крізь призму теорій походження релігії. Зараз ми не будемо зупинятись на кожній з них, адже про це можна довідатись практично в будь-якому підручнику з релігієзнавства. Натомість спробуємо дати відповідь на питання про причини особливої зацікавленості проблемами саме теорії походження релігії та вплив останніх на становлення і формування поглядів щодо архаїчних релігій. Ми вважаємо, що будь яка теорія походження релігії опосередковано містить проблемний запит: «існування чи заперечення реальності Бога». Виходячи з цього виділимо два поляризовані напрямки досліджень, які означимо як крайні суб'єктивні позиції, що носять гіпотетичний характер та претендують на пізнання витоків релігії: 1) богословська – зорієнтована на констатацію реальності трансцендентної сутності, першопочаткового надприродного начала; 2) наукового атеїзму⁵⁰ – виходить з концепції тлумачення феномену релігії як фантастичного відображення дійсності в свідомості людини та ствердження наявності дорелігійного періоду і безпідставному прогнозуванні зникнення релігійного феномену взагалі.

Характерним є те, що незважаючи на пряму протилежність вищеназваних підходів, їх об'єднує негативне ставлення до архаїчних релігій, тенденція до висвітлення останніх як «примітивних», «диких». Якщо погляди

⁴⁸ Федоров В. Тайны магии Вуду и шаманизма.- М.,2005 .

⁴⁹ Кабо В.Р. Первоначальные формы религии. // Религии мира. История и современность. Ежегодник 1986.- М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987.

⁵⁰ Представлена в основному працями радянських вчених-марксистів: А.Анісімов, Ю.Семенов, И.Кривельов, В.Нікольський, Н.Капустін, Г.Францев та ін.

наукового атеїзму стосовно первісних релігійних вірувань в сучасному релігієзнавстві втратили свою актуальність, то праці конфесійно зорієнтованих вчених продовжують бути об'єктом уваги дослідників первісних вірувань.

Відзначимо, що богословська позиція ґрунтується на постулаті про те, що первісна релігія, означає первинна, найдавніша, а – істинна релігія, яка відображає стан людини до гріхопадіння, а відтак і статус найбільшої наближеності до Бога, що апіорі інтерпретується як первинний монотеїзм т. зв. концепції прамонотеїзму, представлені такими авторами як В.Шмідт⁵¹, А.Мень⁵², А.Опарін⁵³ та ін. Сутність богословської концепції полягає в інтерпретації первісної релігії як результату деградації, виродження релігійних уявлень, яке відбулося в результаті втрати божественного зв'язку та відсутності у дикунів «одкровення». Отже, за богословською концепцією автохтонні культури слід розглядати як «хибні» та «примітивні» релігійні вірування. Такий підхід містить у собі упередженість в оцінках, спрямований на апологетику певного конфесійного утворення як єдино істинного і не може претендувати на об'єктивність висвітлення феномену первісних релігійних вірувань, оскільки не відповідає сучасним фактичним даним.

Отже, в рамках сучасної наукової парадигми констатація про «примітивність» вірувань племен та народів ізольованих від сучасних цивілізаційних впливів має оцінюватись як свідчення суб'єктивізму та тенденційності дослідника або консервативності поглядів, які ґрунтуються на застарілих концептуальних положеннях. Враховуючи неоднозначність та гіпотетичність концептуальних підходів щодо теорії походження релігії, а також те, що жодна з них не може бути доведена на основі емпіричних даних, ми вважаємо доцільним розглядати форми первісних вірування як здійсненний факт в контексті сучасності, не претендуючи на з'ясування пріоритетності певної форми перед іншими.

Варто акцентувати й на тому, що в процесі досліджень необхідно розрізняти поняття «первісні релігії» від поняття «форми первісних релігійних вірувань». Якщо з одного боку, перші репрезентуються конкретними релігійними віруваннями, які притаманні для конкретного племені чи народності, що мають локалізацію місця перебування на певній території, як правило, віддаленій від безпосередніх цивілізаційних впливів (наприклад, релігії племені дієрі в Центральній Австралії або племені тома в Західній Африці), то, з іншого боку, другі форми первісної релігії, заявлені в наукових розвідках, є результатом теоретичної ідеалізації, спробою створення універсальних інтерпретаційних матриць, спрямованих на осмислення

⁵¹ Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология.- М., 1998.

⁵² Мень А.В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни.- В 7-ми т.- Т.2: Магизм и Единобожие: религиозный путь человечества до эпохи великих Учителей.- М., 1991

⁵³ Опарин А.А.Религии мира и Библия. Монография.- Х., 2004.

сутнісних особливостей, спільних рис та елементів первісної релігії. Якщо до перших найбільше підходять розглянуті на початку публікації поняття : автохтонні, локальні, традиційні, аборигенні релігії або культу, то для означення останніх такі поняття не зовсім підходять, натомість більш близькими за вираженням сутнісного змісту будуть: архаїчні, рудиментарні, реліктові, ранні та первісні форми релігійних вірувань.

Зауважимо, що західні дослідники, зокрема Е.Еванс-Прічард, Ф.Джевонс, Е.-О.Джеймс, М.Еліаде та ін., через гіперкритичне ставлення до концепцій генези релігійних вірувань та спекулятивних схем класиків релігієзнавства, не визнають форм первісних релігійних вірувань як універсальних категорій, уникаючи взагалі використовувати такі терміни як «фетишизм», «тотемізм» до експлікації феномену первісної релігії, що приховує тенденцію до здрібнення об'єкту дослідження, зосередженості на локальних виявах архаїчної релігії. В українському релігієзнавстві (А.Колодний⁵⁴, Т.Гаврилюк, Б.Лобовик) прийнятною є схема про генезу релігійних вірувань, яка дозволяє широко використовувати поняття «форми первісної релігії». До основних положень концепції релігійного еволюціонізму слід віднести наступні:

1. протиставлення богословській ідеї «незмінності надприродного» ідеї «розвитку уявлень про надприродне»;
2. констатація розвитку форм релігії в напрямку поступового переходу від простих до складних форм;
3. взаємозалежність змін форм релігії з соціокультурними перетвореннями;
4. можливість порівняльного аналізу релігійних вірувань в рамках певної класифікаційної схеми незалежно від різновиду культурних традицій, етнічних та географічних відмінностей.

Виходячи з концептуальних положень релігійного еволюціонізму український релігієзнавець Т.Гаврилюк⁵⁵ зазначає, що первісні форми релігійних вірувань є дотейстичними. Ми ж констатуємо, що форми первісної релігії взагалі є нетейстичними, адже саме поняття «теїзм» пов'язане з ідеєю Бога або богів та поклоніння їм, що виражає зміст уявлень про надприродне, в той час як форма релігії є зовнішнім вираженням, невід'ємним від культово-обрядової практики. Потрібно враховувати ще й той факт, що жодна з первісних форм релігійних вірувань ніколи не була і не є самостійною релігією, але є складовим елементом як архаїчних релігій, так і тих релігій, які репрезентуються.

З іншого боку, кожна з форм релігії повинна мати певне відношення до типу надприродного. Якщо проаналізувати співвідношення типу

⁵⁴ Колодний А. Основи релігієзнавства. Курс лекцій.- Дрогобич, 2006.

⁵⁵ Гаврилюк Т.В. Філософсько-релігієзнавчий аналіз еволюції уявлень про надприродне в конфесійних виявах релігії / Дисертація на здоб. вч. ступ. канд. філос. наук.- К., 2006.

надприродного та форм релігії крізь призму категорій «надприродне – природне», то форми первісних релігійних вірувань будуть відповідати наступним критеріям :

1. наділення явищ природи та окремих речей надприродними якостями;
2. синкретичний характер сприйняття надприродних і природних явищ, пов'язаний з виникненням тих екзистенційних ситуацій, які виникають в результаті специфічних умов природного середовища, як основного ареалу життєдіяльності архаїчного соціуму;
3. надприродне обов'язково має зовнішнє вираження, тісно пов'язане з природним і може сприйматися органами чуття;
4. територіально чи соціально обмежена сфера дії надприродного;
5. функціональна роль надприродного в релігійних віруваннях та обрядах тісно переплітається з вирішенням нагальних, життєвих, господарських проблем.

Так, Б.Лобовик⁵⁶ виходить з позицій теоретичного аналізу історичних типів надприродного, виокремлюючи такі форми первісних релігійних вірувань як тотемізм, фетишизм, анімізм і магію та відносить їх до «чуттєво-надчуттєвого» типу надприродного, характерними рисами якого є уявлення про зрощеність надприродного з тілесним, взаємозумовленість між ними.

Поряд з вищенаведеною класифікацією форм первісних релігій у вітчизняному релігієзнавстві усталеною є класифікація, в основі якої лежить критерій ступені розвитку етнічної спільноти та рівня відображення етноконсолідації. Згідно такої класифікаційної схеми, первісні релігійні вірування слід віднести до родо-плем'яних культів

Існує також морфологічна класифікація, яка розглядає первісну релігію в історико-стадіальному розвитку в напрямку ускладнення від найпростіших її форм. Найбільш в повній мірі ця класифікація представлена в праці С.Токарева⁵⁷, який взагалі відкидає доцільність застосування термінів «фетишизм», «анімізм» та «магія» під час характеристики форм первісних релігійних вірувань із-за того різноманіття змісту, який вкладають в них окремі дослідники. Репрезентуючи морфологічну класифікацію, ранні форми релігії він розглядає в динаміці історичного процесу та крізь призму взаємодії вірувань та обрядів, які відображають певний тип суспільних відносин або певний вид людської діяльності, виділяючи наступні: 1) тотемізм, 2) поховальний культ, 3) знахарство, 4) еротичні обряди, 5) шкодоносні обряди, 6) ініціації, 7) промисловий культ, 8) матріархальний культ святинь та покровителів, 9) патріархальний сімейно-родовий культ предків, 10) шаманізм, 11) нагуалізм, 12) культ таємних союзів, 13) культ вождів, 14) культ племінного бога, 15) аграрні культури. Характерною рисою даного різновиду класифікації є

⁵⁶ Лобовик Б.А. Религиозное сознание и его особенности.- К., 1986.

⁵⁷Токарев С.А. Ранние формы религии.- М., 1990.- С. 50.

те, що вона носить переважно дистинктивно-дескриптивний (пояснювально-описовий) характер і в своєму предметному полі не виходить за межі первісних релігій, що найбільш доцільним є для історичної та етнографічної науки.

Досить поширеною в західній науці про релігію є класифікація за об'єктом релігійного поклоніння, коли відбувається диференціація за принципом поклоніння сакралізованим об'єктам: небу (культ неба), горам (оролатрія), тваринам (зоолатрія), рослинам (фітолатрія) і т.д. Проте даний спосіб класифікації не виокремлює суттєві ознаки первісних релігійних вірувань, а просто надає огляд окремих аспектів, які притаманні практично для кожної релігії на різних етапах її розвитку, що може бути актуальним лише в межах феноменологічного підходу до вивчення релігії. Крім того, універсальність такої класифікації не лише в межах первісної релігії як це простежується, зокрема, в працях М.Еліаде⁵⁸ містить в собі небезпеку встановлення такого хибного, псевдонаукового висновку, який останнім часом набув значної популярності, про те, що всі релігії світу в своїй основі єдині за змістом і відрізняються лише в зовнішніх формах свого вираження. Отже, класифікація за об'єктом релігійного поклоніння для дослідження сутнісних особливостей виявів первісних релігійних вірувань не є актуальною.

Найбільш поширеним і простим, як для зарубіжних, так і вітчизняних розробок є географічний принцип класифікації в основу якого покладено критерій приналежності до певного регіону світу. Наприклад, африканські релігії, або культу народів «Чорної Африки»; релігії Океанії, тобто релігійні системи народів островів Тихого Океану, Австралії та Нової Зеландії. Суттєвим недоліком даного різновиду класифікації є те, що континент – ареал розповсюдження багатьох релігій, які можуть варіюватись від архаїки до світових релігій.

Звичайно, даний огляд включає далеко не повний перелік різновидів класифікацій первісних вірувань, проте цього вважаємо достатньо для постановки проблеми дослідження як конкретних виявів первісних релігій так і рудиментарних форм у їхньому взаємозв'язку та трансформацією в нових соціокультурних умовах. Також зазначимо, що жодна з класифікацій архаїчної релігії не може претендувати на всеохопленість, абсолютний характер і має застосовуватись залежно від контексту досліджуваної проблематики. В нашому випадку – дослідження конкретних виявів архаїчної релігії чи пошуку форм первісних релігійних вірувань як свого роду універсальних релігієзнавчих категорій.

⁵⁸ Еліаде Мирча. Трактат по истории религий: В 2-х т.- СПб., 1999.